

ORIGINAL ARTICLE

हिंदूत्ववादाचा उगम आणि विकास

प्रा. डॉ. अंबादास नरहरी बिराजदार
यशवंतराव चव्हाण महाविद्यालय, तुळजापूर, जि. उस्मानाबाद (महाराष्ट्र).

प्रस्तावना

हिंदू धर्माचे स्वरूप

सुमारे चार-साडेचार हजार वर्षांची अखंड व गतीशील परंपरा असणारा हिंदू धर्म जगातील सर्वात प्राचीन धर्म मानला जातो. आर्याचा वेदवारसा, विविध संप्रदाय, परंपरा, धर्मशास्त्रे, पुराणे इ. नी युक्त असणारा हा धर्म प्रवाही असून अनेकविध स्वरूपाचा आहे. हिंदू धर्माचे स्वरूप बहूविध असूनही त्यात एकत्र्य आढळते. सातत्याने परिवर्तन घडत असून ही त्यामध्ये आपणास अखंडता आढळते.

पार्श्वीयन, ग्रीक इ.च्या दृष्टीने सिंधु नदीच्या सभोवतालच्या भूप्रदेशांत वसाहत करून राहणारा मानवी समूह आणि त्यांनी आचरणांत आणलेल्या परंपरा, त्यांनी स्थिकारलेली जीवन पद्धती, जीवनमुल्ये यांना एकत्रीतपणे हिंदू आणि हिंदुधर्म असे म्हटले.

हिंदू धर्माला लाभलेली विचार परंपरा ही प्रदिर्घ स्वरूपाची असून, सातत्याने या विचारपरंपरेत भर पडत चाललेली आहे, मुख्यतः ही एक जीवनपद्धती आहे. आणि जीवन धारणेसाठी गरजेनुसार आवश्यक ठरणारा विचार हा सातत्याने स्थीकारण्याची अंगभूत वृत्ती या जीवनपद्धतीत आहे. म्हणूनच हिंदू धर्माचे बाह्यस्वरूप हे अनेकविध, बहुरंगी, बहुमुखी भासते पण या अनेक विविधेत आपणास एकत्र्य आढळते.

ज्याला आदि नाही आणि अंत नाही असा फक्त हिंदू धर्म आहे. हिंदुत्व हा अद्वैताचा अनंतात विलीन होण्यासाठी वाहणारा अखंड प्रवाह आहे. हिंदुत्व हा अखंड परिसंवाद आहे.

हिंदु धर्म अपौरुषेय आहे. त्याचा धर्मसंस्थापक नाही आणि धर्म संस्थापकाने सांगीतलेला हिंदुचा एकच एक ग्रंथ नाही. हिंदुत्वात विचार स्वातंत्र्य आहे. प्रत्येक हिंदु वैचारिक दृष्ट्या स्वतंत्र आहे. तो स्वतंत्रपणे वेगळा विचार करू शकतो त्याला वेगळा विचार मांडण्याचे स्वातंत्र्य आहे. हिंदु धर्म म्हणजे विचार स्वातंत्र्य होय. विशेषतः हिंदुधर्माचे मुळतत्व लोकशाही तत्व आहे. हिंदुधर्माचे स्वरूपाच्या आकलन करून घेत असताना या धर्माच्या तत्वज्ञानामधील सखोलता जाणवते.

गांधीजी म्हणतात धर्म म्हणजे सत्याच्या शोधाची अविश्रांत साधना धर्माचा अर्थ अनेक तत्व वेत्यांनी आपआपल्या पद्धतीने सांगीतला आहे.

धर्म हा शब्द संस्कृत "धृ" या धातूपासून निर्माण झाला. "धृ" म्हणजे धारण करणे. आचरणाच्या विविध नियमांनी समाजाची धारणा होते. समाजाचे रक्षण होते अशा आचारांना कांहीनी धर्म मानला" ऋग्वेदांत आधार देणे, पोषण करणे, पालन करणे, नैतिक कायदे या अर्थाने धर्म हा शब्द योजीला आहे.

महाभारताच्या शांती पर्वात यक्षाने विचारलेल्या प्रश्नाला उत्तर देताना, युधिष्ठिराने "धर्मस्य तत्वं" निहितं गुहायां महाजनो येत गत: पंथा असे म्हंटले आहे. धर्माचे स्वरूप अत्यंत गुढ आहे म्हणून श्रेष्ठ पुरुष जसे वागतात तसे वागावे, हा युधिष्ठिराच्या उत्तराचा आशय आहे.

मिमांसकाच्या जैमिनी सुत्रात " चोदनालसणेना थर्हे धमः " चोदना म्हणजे उपदेश, विधी, आज्ञा , प्रेरणा होय. उपदेश ,विधी विधी यांनी ज्ञात असणारा ,अर्थ व क्रिया म्हणजे धर्म.

कांही हिंदु तत्त्व चिंतकांनी आश्रमधर्मचे पालन असाही अर्थ स्विकारलेला आहे. प्रत्येकाने आपल्या जीवनात आश्रमविहीत कर्तव्यकर्म करावे असे छांदोग्य उपनिषदांत म्हंटले आहे. मनुस्मृती, याज्ञवल्क्य स्मृती या मध्ये वर्णाश्रम विहीत कर्तव्य असा धर्माचा अर्थ सांगीतलेला आहे. कांहीच्या मते "धर्म म्हणजे मोक्षशास्त्र".

धर्माच्या अर्थाबाबत तत्त्वचिंतकांनी मुख्यतः व्यक्ती आणि समाज या दोहोचाही एकत्रीतपणे विचार केलेला असुन व्यक्ती आणि समाज यांनी काय करावे, कसे वागावे कोणती आचार मुल्ये व्यवहारात वापरावीत, व्यक्तीगत आणि सामाजिक धारणेची तत्त्वे कोणती असावीत याचे धर्म या संकल्पनेत विवेचन कलेले आहे.

वस्तुतः धर्माचा उगम समाजाच्या धारणेच्या गरजेमधुन झालेला आहे असे म्हंटल्यास चुकीचे ठरणार नाही. सर्वच धर्माच्या उगमाबाबत विचार होत असताना वर उद्धृत केलेल्या विधानाची सत्यता आपणास पटते. हिंदु धर्माचा उगम आणि विकास लक्षात घेता आज जगात प्रचलीत असलेल्या सर्व धर्मामध्ये हिंदुधर्म हा प्राचिन आहे आणि वेद वा.डमय हे हिंदु धर्माचेमुळ आहे असे समजले जाते. भारतीय विचार परंपरेत वेद हे अपौरुषेय व अनादी मानले जातात. वेदाची निर्मीती केंव्हा आणि कोणी केली हे सांगता येत नाही. म्हणुन हिंदुधर्माला आधारभूत असणारे वेद वा.डमय अनादी असल्याने हिंदुधर्माचा नेमका प्रारंभ केंव्हा झाला हे सांगता येत नाही.

वेद हिंदुधर्माचे आदिमुळ समजले जाते. प्राचीन काळी आर्याच्या मनात हि सृष्टी, त्या सृष्टीचा त्यांना येणारा मनोरम अनुभव आणि या दोघांच्यामध्ये असणारी शक्ती याचे विषयी कुतहुल निर्माण झाले. हेच हिंदुधर्माचे बीज होय. या जिज्ञासेत धर्माची आधारभूत तत्त्वे निर्दिष्ट आहेत. विश्व, मानव, विश्वाचा अनुभव घेण्याची मानवाच्या ठिकाणी असलेली शक्ती व हे सर्व निर्माण करणारा परमेश्वर कसे आहेत हे जाणून घेण्याची मानवाच्या ठिकाणी असलेली ओढ हे त्या जिज्ञासचे व कुतुहलाचे स्वरूप होय. हे बीज काही श्रेष्ठ तत्त्वचिंकतांच्या मनात चांगलेच रुजले. मनाच्या एकाग्र अवस्थेत त्यांना काही मोलाचे व महत्वाचे विचार स्फुरले. तेच सुकाताच्या रूपाने अविष्कृत झाले. हिंदु धर्माच्या बीजाला फुटलेला हा अंकुर होय. हाच विचार रूपाने वाढला आणि संपुर्ण वेद वाडमयाची निर्मीती झाली. हे वेद वाडमय हिंदु धर्माचे आदिमुळ आहे हे समजण्यास हरकत नाही.

वस्तुतः हिंदु धर्माचे एकंदर स्वरूप हे बहुआयामी, बहुजीनसी व अनेकविध आहे. बदलत्या भौगोलीक आणि बदलत्या परिस्थितीनिसार हिंदु धर्माचे स्वरूप जरी बदलत गेले असले तरी हिंदु धर्माला आधारभूत असलेली मानवतावादी जीवनमुल्ये चिरस्थायी आहेत. हिंदुधर्मात वेदानंतर अनेक धर्मग्रंथ निर्माण झाले. आणि या सर्व धर्मग्रंथांना सामाजिक मान्यता पण मिळाली. हिंदुच्या धार्मिक तत्त्वज्ञानाचे आधारस्तंभ म्हणुन आपण प्रस्थानत्रयीचा उल्लेख करतो. वेद, ब्रह्मसुत्रे व भगवद्गीता यांना एकत्रीतपणे प्रस्थानत्रयी असे म्हंटले जाते. भगवद्गीतेवर असंख्य आचार्यांनी, तत्त्वचिंतकांनी, संतांनी आणि महात्म्यांनी आपली मते मांडली आहेत. शंकराचार्याचा अवैतसिध्दांत, रामानुजाचार्याचा विशिष्टाद्वैत, मध्वाचार्याचा द्वैतसिध्दांत व वल्लभाचार्याचा शुद्धाद्वैतसिध्दांत, प्रस्थानत्रयीच्या स्वतंत्रपणे केलेल्या भाष्यावर आधारलेले आहेत. संत ज्ञानेश्वरांनी गीतेवर स्वतंत्र भाष्य करून अवैत सिध्दांनाला भक्तीमार्गाची जोड दिली. लोकमान्यांनी (टिळक) गीतारहस्य या आपल्या ग्रंथात कर्मयोग मांडून भगवद्गीतेचा अर्थ कर्मयोगापर काढला. प्रस्थानत्रयीच्या मुळस्त्रोतामधुनच असंख्य मत-मतांतरे, पंथ, संप्रदाय यांचे प्रवाह व उपप्रवाह निर्माण झाले.

हिंदुधर्म हा वस्तुतः बहुसिध्दांतवादी आहे. त्यामुळे अनेकविध सिध्दांतांचा एकाचवेळेस स्विकार करण्यास हिंदुधर्मास संकोच वाटत नाही. बहुसिध्दांतवादी भुमिका हे हिंदुधर्माचे वैचारीक प्रामाणिकपणाचे व मुक्त स्वरूपाचे सर्वात महत्वाचे प्रमाण आहे. हिंदुधर्मामधील या बहुसिध्दांतवादी भुमिकेमुळेच धार्मिक व अध्यात्मिक क्षेत्रामधिल विचार, सिध्दांत आणि उपपत्ती यांचा विकीर्त्सकपणे अभ्यास करण्याची आणि ग्राह्य असणारा विचार स्विकारण्याची उदार आणि सहिष्णु परंपरा हिंदुधर्मात निर्माण झाली. ही समन्वयवादी भुमिका हिंदुधर्मात अखंडपणे राहिली. हिंदुधर्मात सहा आस्तिकदर्शने व सहा नास्तिक दर्शन अशी एकुण १२ पारंपारीक दर्शने आहेत. वस्तुतः ही दर्शने वेद वांडमयाचा भाग नाहीत. हिंदुधर्माने चार्वाक दर्शनाचा स्विकार केलेला नाही. हिंदुत्वज्ञान आणि हिंदु जीवन पद्धती बहुविध स्वरूपाचे असल्याने हिंदु तत्त्वज्ञानवर व जीवनपद्धतीवर अनेकांनी टिका पण केलेली आहे.

हिंदुधर्माला सनातन धर्म ही म्हंटले जाते. सनातन ही संज्ञा व्यंगार्थाने न घेता सनातन म्हणजे नित्य, अनादी काळापासुन सातत्याने चालत आलेला असा धर्म.

हिंदुधर्माची उदारता आणि सहिष्णुता अत्यंत व्यापक आहे. जो नवीन विचार व विचार प्रवाह येथील स्थानिक लोकांमध्ये उदयास आला त्याचा स्विकार हिंदुधर्माने केलेला आहे. गांधीजी म्हणतात- "हिंदुधर्म ही चैतन्यमय संस्था असून निसर्गनियमानुसार तिची प्रगती व तिचा न्हास होऊ शकतो. मुळाशी ती अखंड व अविभाज्य असून आता तिचे अनेक शाखा असलेल्या वृक्षामध्ये रूपांतर झालेले आहे. यंग इंडिया ८ एप्रील १९२६

हिंदुधर्माला एकच प्रमाण धर्मग्रंथ नाही आणि तसेच एकच प्रेषित किंवा परमेश्वराचा पुत्र नाही. जेंह्वा कोणताही धर्मग्रंथ एकाच विशेष अशा लिखीत धर्माच्या आज्ञेच्या बंधनात अडकतो तेंह्वा त्या धर्माला कुंठीतावस्था प्राप्त होते. मानवाच्या जीवनाच्या गतीमानते बरोबर धर्मग्रंथामधील आज्ञांना / आदेशांना व तत्वांना नविन अर्थ प्राप्त करून नाही दिला तर धर्म मानवी प्रगती मधील अडथळा ठरतो.

गांधीजी म्हणतात - "हिंदु धर्माला कुंठीत आवस्था मान्य नाही. ज्ञान हे अनंत आहे तसेच सत्याची व्याप्ती अमर्यादित आहे. आत्म्याच्या शक्तीचे नवे ज्ञान व शोध रोज होत आहेत व पुढेही होत राहतील. "-यंग इंडिया ८ एप्रील १९२६

हिंदु धर्मात आत्मशोधाला विशेष महत्व आहे. भारतीय तत्वज्ञानात ऋषीमुनींनी म्हणुनच "स्वत्व व स्वतःचा शोध" याला विशेष स्थान दिलेले आहे. भारतीय तत्वज्ञानाचा उगमच वस्तुत: "मी" कोण आहे. या प्रश्नामधूनच झालेला आहे. "मी" कोण आहे या प्रश्नाच्या अनुषंगाने जे आत्मचिंतन तत्वज्ञानाच्या क्षेत्रात घडुन आले. आणि त्या संदर्भात विविध व्यक्तीना ज्या आत्म शोधनाच्या अनुभूती आल्या त्याचेच शब्दबाध्द प्रकटीकरण त्यांनी केलेले आहे. भारतीय हिंदू समाज रचना वर्ण व्यवस्था, जाती व्यवस्था हा सामाजिक संरचनेचा विचार हा सामाजिक गरजेमधून निर्माण झालेल्या समाज व्यवस्थापनाचा आहे. या समाजव्यवस्थापनाला धार्मिक बैठक पुरविण्याच्या झालेल्या प्रयत्नामधूनच सामाजिक विषमता, स्पृश्य, अस्पृश्य अशा अनेक सामाजिक विकृती निर्माण झाल्या.

हिंदु धर्माच्या व्यापकतेसंबंधी गांधीजी म्हणतात.

"वस्तुत: हिंदुधर्म हा एक धर्म नसून ती एक जीवनपद्धती आहे. हिंदुधर्माचे सौंदर्य त्याच्या सर्वसमावेशक व्यापकतेत आहे. हिंदू धर्म प्रत्येकाला त्याच्या श्रद्धेनुसार वा धर्मानुसार आपल्या देवाची पुजा करण्यास सांगत असल्यामुळे तो इतर धर्मासोबत शांततेने व सलोख्याने नांदतो. या धर्मात विशिष्ट मत प्रणालीचा आग्रह नाही. त्यामुळे आपल्या अनुयायांना तो आत्मविष्कारासाठी जास्तीत जास्त वाव देतो. अहिंसा ही सर्व धर्मात समान आहे, पण हिंदु धर्मात तीचा अविष्कार आणि आचार उच्च कोटीचा आहे. हिंदुधर्म ऐतिहासिक काळातून चालत आलेला आहे. या धर्मात कुंठिलावस्था मान्य नाही तो विकासशील आहे."

आजचा हिंदू धर्म या लेखांत गांधीजी म्हणतात "हिंदू धर्म ही चैतन्यमय संस्था असून निसर्गनियमानुसार हीची प्रगती व तिचा न्हास होऊ शकतो. मुळाशी ती अखंड व अविभाज्य असून आता तिच्या अनेक शाखा असलेल्या वृक्षात रूपांतर झालेले आहे. हिंदू धर्म हा गंगेसारखा आहे. मुखासी पवित्र आणि निर्मळ आहे पण वाहात जाताना मार्गातील सर्व अशुद्धता आपल्या सोबत घेतो. गंगेसारखाच हिंदू धर्माचा एकूण प्रवास कल्याणकारी आहे. प्रत्येक प्रातांत त्याला प्रादेशिक रूप येते पण त्याचा मुळ गाभा सर्वत्र एकच आहे."

हिंदू धर्माचे मुळ उचीत आचारण, अहिंसा आणि सत्याचे योग्य पालन हा आहे. तत्वज्ञान, नितिशास्त्र व श्रद्धा यांचा संगम हिंदूधर्मात झालेला आढळतो. जगातील सर्वच धर्म ईश्वरी अस्तित्व मान्य करतात. हिंदूधर्मानेही ईश्वरी अस्तित्व मान्य केलेले असून ईश्वरी अस्तित्वाचा शोध घेणे हा त्या धर्मातील सर्व लोकांचा ध्यास आहे. प्रारंभापासूनच हिंदूधर्मामधील ऋषी-मुनींनी ईश्वर आणि त्याचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला. हिंदु धर्मात मुख्यत: विचार स्वातंत्र्य आणि आचार स्वातंत्र्य असल्याने प्रत्येक व्यक्तीने व्यक्तीगत पातळीवर ईश्वरी अस्तित्व शोधण्याचा आणि तीची अनुभूती घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. त्यामुळे हिंदुधर्मात अनेक अनेकवाद आलेला आढळतो. अनेक संप्रदाय, पंथ, उपर्यंथ, स्वतंत्र उपासना पद्धती, स्वतंत्र देवता निर्माण झाल्याचे व अस्तित्वात असल्याचे जाणवते.

"अनेकता मे एकता-हिंदुकी विशेषतः" हे हिंदु धर्माचे लक्षण व्यक्त केले जाते. हिंदु धर्म, हिंदु समाज व हिंदु संस्कृती यांचे स्वरूप इतके संकीर्ण आहे की, त्यामधून प्रारंभी या धर्माच्या स्वरूपाबाबत अनेकताच जाणवते.

हिंदू शब्दाच्या कक्षेत विविध समाजाची गणना केली जाते. हिंदुधर्माची प्रवृत्ती प्रारंभापासूनच अनेकत्वाकडे आहे. या प्रवृत्तीचे बीजे वेदवाडःमयात आढळतात. ऋग्वेदात इंद्र, अग्नी, वायू वरुण, पर्जन्य, मित्र इ. अनेक देवताची

प्रार्थना करणारी सुत्रे आहेत. निसर्ग आणि निसर्गातील विविध शक्तीचे पुजन करण्याची सहज प्रवृत्ती व प्रकृती अनेक देवतावादाच्या निर्मितीत कारणीभूत ठरली- प्रार्थना करण्याच्या पद्धतीमधूनच भक्तीचा विचार रुढ झाला. मध्ययुगीन काळात जो भक्तीपंथ उदयास आला त्याची बीजे वेदाततच आढळतात. भगवतगीता हा हिन्दूचा मान्यताप्राप्त ग्रंथ- ज्यात कर्मयोग, ज्ञानयोग, भक्तीयोग व इतर अनेक मार्गाचा समावेश आहे. ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद व अथर्ववेद या शिवाय ब्राह्मण ग्रंथ, अरण्यके, उपनिषदे या सर्वच साहित्याचा हिंदूच्या तत्त्वज्ञानात्मक क्षेत्रात समावेश होतो. कपीलमुनीचे सांख्य तत्त्वज्ञान व पातंजलीचे योग सुत्रे, सहा शास्त्रे, पुराणे, रामायण, महाभारत हि महाकाव्ये इ. समावेश हिंदूच्या धर्मग्रंथात व साहित्यात केला जातो. म्हणून हिंदू धर्म श्रुतिसृतीपुराणोक्त आहे असे म्हटले जाते.

प्रस्थानतृयी हे हिन्दूधर्माचे अधिष्ठान मानले जाते. वेदांतसुत्रे, उपनिषदे आणि भगवदगिता या तिन्हीचा समावेश प्रस्थानतृयी मध्ये केला जातो. हिंदू धर्मातील ग्रंथात शिक्षा, कला, ज्योतीष, व्याकरण, छंद व निरुक्त या सहा वेदांगाचा समावेश होतो. पुराणे, रामायण व महाभारत या महाकाव्यामधून हिंदूचा सांस्कृतीक वारसा व वैचारिक इतिहास जतन केलेला आहे. भारतीय समाजाचे स्वरूप वर्णाय आणि जातीय व्यवस्थेमुळे जरी विस्कळीत आणि उभ्या आडव्या छेदांनी भंगलेले दिसत असले तरी सर्वच सामाजिक व जातीय घटकामध्ये आढळणारा सांस्कृतीक व वैचारिक वारसा एकात्म स्वरूपाचा आहे. हिंदू धर्मात एकाच वेळेस आस्तिकवादी व नास्तिकवादी विचार परंपरा आढळतात. चार्वाकासारखा निरीईश्वरवादी आणि चार्वकांची विचार परंपरा जोपासणारा त्याचा पंथ ही हिंदू धर्माच्या विचार परंपरतेतील एक अविभाज्य भाग आहे. म्हणून हिंदू धर्मामध्ये ऐहिकवाद व पारलौकिकवादाची एकत्रीतपणे चर्चा केली जाते.

हिंदू तत्त्वज्ञान आणि हिंदूची सामाजिक जीवन पद्धती यांचा आतूट संबंध आपणास आढळतो. हिंदू जीवन पद्धतीमधील वर्णश्रम व्यवस्था आणि व्यक्तीचे व समाजाचे जीवन निकोप घटविण्यासाठी स्विकारलेली आश्रम व्यवस्था, सत्य, अहिंसा व नितिधर्म सामाजिक व्यवहार, राजधर्म इ. चा अंतभाव हिंदू धर्मात केला जातो.

आत्मसाक्षात्कार, ईश्वरी साक्षात्कार, मोक्ष हिंदू धर्मातील मध्यवर्ती कल्पना आहेत. शैव, वैष्णव, भागवत धर्म इ. ग्रंथात परमार्थमार्गी जीवनदृष्टी दिसून येते. हिंदूधर्माचे एकूण स्वरूपच सातत्याने विकसीत होत जाणाऱ्या जीवन प्रवाहासारखे आहे.

जरी हिंदू धर्माने वेदाचे प्रमाण्य मान्य केलेले असले तरी त्यांचे स्वरूप व मर्यादा पण लक्षात घेतलेल्या आहेत. मनुष्याच्या जीवनाचे अंतीम उद्दिष्ट काय आहे यांचा सखोल विचार हिंदू तत्त्वज्ञानात व धर्मात केलेला आहे.

चार पुरुषार्थ- पुरुषार्थ प्राप्ती या संकल्पनेच्या आधारे वरील प्रश्नाचे उत्तर दिले गेले आहे. धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष या पुरुषार्थाची मांडणी करून त्यांच्यातील परस्पर पुरक संबंध आणि समतोल कसा साधावा याचा सविस्तर विचार हिंदू धर्मात केलेला आहे. चार पुरुषार्था बरोबर व्यक्तीच्या जीवनाशी संबंधीत चार आश्रमाचा विचार मांडून हा चतुर्विध पुरुषार्थ साध्य करून जीवन सुखी, समृद्ध व परिपुर्ण करावे असे हिंदू धर्म सांगतो.

धर्म म्हणजे स्वाभाविक प्रवृत्ती धर्म म्हणजे सुयोग्य, औचित्यपुर्ण, न्यायसंगत आचरण-मनुष्याची स्वाभाविक प्रवृत्ती न दडपता तिला सुयोग्य, औचित्यपुर्ण, योग्य व न्यायसंगत वळण देणे म्हणजे धर्म. समाजात जीवन जगणाऱ्या सर्व व्यक्तीच्या परस्पर संबंधात सुयोग्यता, न्यायसंगत व सर्वांचे हित साधणारे संबंध प्रस्थापित करणारे शास्त्र म्हणजेच धर्म काय करावे व काय करू नये असे विधीविषेधात्मक स्वरूपाचे सांगणारे शास्त्र- म्हणजेच धर्म होय-मानवी जीवनाला संपूर्णता प्राप्त करून देणारे, मानवी जीवन संपूर्णता समृद्ध करणारे, विचार धन धर्माच्या विचार कक्षेत येते. मानवी जीवनात परिपुर्णता त्याला अनुकूल असणारे कायदे किंवा नियम म्हणजे धर्म वस्तुतः धर्म या शब्दाची व्याप्ती तात्कालीन सकुंचित अर्थाच्या कक्षे बाहेरची असून तीची व्याप्ती फार मोठी आहे. धर्म हा पुरुषार्थ आहे. परमेश्वरावर अढळ श्रद्धा व विश्वास तसाच विश्वास आणि अढळ श्रद्धा मानवी जीवन मुल्यावर असणे म्हणजे धर्म.

उपनिषदामुळे तत्त्वचिनकाला जोराची चालना मिळाली आणि त्यामुळे तत्त्वचिनताच्या क्षेत्रात अनेक मतप्रवाह निर्माण झाले. कांही विचार परंपरा या वैदिक होत्या तर कांही अवैदिक स्वरूपाच्या होत्या बौद्ध व जैन परंपरा या वेदाप्रमाण न मानणाऱ्या व आपले स्वतंत्र सिद्धांत टिकवणाऱ्या परंपरा आहेत. जैन आणि बौद्ध विचार पंपरेत देखील विविधता असून त्यांच्यात अंतर्गत नाना तत्त्वे आहेत. उदा. महायान, हीनयाद, श्वेतांबर, दिगंबर, स्थानकवासी जैन वगैरे.

प्रत्यक्षात वेदांत तत्त्वज्ञानही अनेकत्वातून सुटलेले नाही. जरी वेदांत प्रामुख्याने अद्वैत वाद मांडलेला असला तरी त्यामध्ये पण आपणास व्वैत आढळते अद्वैत, व्वैत, विशिष्टाद्वैत, शुद्धद्वैत असे अनेक वाद आपणास आढळतात.

हिंदू तत्त्वचिंतनाच्या परंपरेतील नक्कीच उदयास आलेले जैन व बौद्ध संप्रदाय व तत्त्वज्ञान यांचाही विचार प्रवाह भारतीय किंवा हिंदुपरंपरेतच समाविष्ट केला जातो.

वस्तुतः परंपरेत जो यज्ञायागादी कर्मकांडावर वाढलेला होता त्याचा अनिष्ट परिणाम सामाजिक जीवनावर होत होता जन्माधिकृत वर्णव्यवस्थावर वर्णश्रेष्ठत्वाच्या अंगीकारामधून वाढलेला सामाजिक मतावर व त्यामुळे माननावदी मुल्याना दिलेली तिलांजली विचारांत घेऊन जैन व बौद्ध संप्रदायवादयानी अहिंसा, अपरिग्रह, ब्रह्मचर्य अस्तेय, मुल्याना केंद्रस्थानी मानून आपली विचारपरंपरा व जीवनपद्धती निर्माण केली.

जैन व बौद्ध विचारपरंपराचा वैदिक विचार परंपरेशी संवाद घडून जे विचारमंथन घडले त्याचा परिणाम, जैन व बौद्ध तत्त्वज्ञानात आपणास वैदिक परंपरेतील अनेक तत्वासी साम्य असणारे तात्त्विक मते आढळतात, हे दिसून येते. दिर्घकाळापर्यंत भारतीय जीवन पद्धतीवर जैन तत्त्वज्ञानाचा आणि बौद्ध तत्त्वज्ञानाचा प्रभाव पडलेला दिसते. जैन व बौद्ध समाज स्वतंत्र स्विधांताचे अवलंबन जरी करीत असला तरी तो हिंदुसमाज व हिंदू जीवन पद्धती व परंपरामध्ये इतका सामावला गेला आहे की, त्याचे स्वतंत्र हे पण जाणवत नाही. भारतीय संस्कृतीची विविधता व व्यापकता फार मोठी असून हिंदू समाजात अस्तित्वात असलेल्या सर्व उपसंस्कृती भारतीय संस्कृतीचा अविभाज्य घटक ठरतात. सामुहिक उत्सव, सण, धार्मिक उत्सव व परंपरा सर्वत्र उत्साहाने पाळल्या जात असल्याचे आपणस आढळते.

हिंदुस्थानातील मध्ययुगीन कालखंड हा भक्ती संप्रदायाच्या प्रभावाचा कालखंड आहे. विशुद्ध ईश्वरोपासना आणि कर्मकांडवादाला फाटा असे भक्ती संप्रदायाचे स्वरूप आहे. वैदिक परंपरेमध्ये यज्ञसंस्कृती वाद आणि कर्मकांड वादाने हिंदुधर्मामधील वैतन्य ओसरले आणि त्याचाच परिणाम म्हणून जैन व बौद्ध धर्माचा उदय या क्रमाने हिंदु धर्माचे स्वरूप बदलत गेल्याचे आपणास दिसते. भक्ती संप्रदाय हा जसा ईश्वरोपासनेचा संप्रदाय तसाच सामाजिक प्रबोधन घडविणारी चळवळ म्हणून ओळखला जातो. संत मिराबाई, संत कबीर, संत रोहिदास, तुळसीदास वगैरे संत तर गुरुनानक गुरु गोविंदसिंह हे पंजाब मधील संत महाराष्ट्रातील संत परंपरा झानेश्वरा पासून सूरु होउन दिंर्घ काळापर्यंत टिकली परंतु या सर्वच संताच्या भक्तीपरंपरेचा उगम मात्र वेदान्त आहे. या सर्व संप्रदायाची आपली स्वतंत्र दैवते मानली परंतु या सर्व दैवतावादाच्या मागे असणारा अद्वैतवाद हेच प्रमुख सूज होते.

परकीय इस्लामिक धर्मवादाचे व संस्कृतीचे आक्रमणामुळे हिंदु धर्मापुढे आणि तत्त्वचिंतनापुढे फार मोठे आव्हान उभे राहिले. त्या आव्हानामधील आक्रमकता भारतीय सामाजिक जीवन अधिक विस्कलीत करती झाली आणि त्या मधूनच हिंदू धर्मात सुधारणावादी चळवळी झाल्या. गुरुनानकाचा शिख संप्रदाय, कबीराचा हिंदु मुस्लीम यांच्यामध्ये समझोता घडवू पाहणारा समन्वयवाद असो, मध्ययुगामधील भारतीय जीवनातील या सर्व अध्यात्मवादी चळवळी या इस्लामिक सांस्कृतिक आणि धार्मिक आक्रमणा प्रतिक्रियात्मक वैचारिक व अध्यात्मिक चळवळी होत्या तशाच त्या सामाजिक जीवन संघटीत करू पाहणा-या सुधारणावादी चळवळी होत्या.

हिंदुधर्मातील वर्णव्यवस्था आणि या वर्ण व्यवस्थेची संबंधीत झालेली व्यवस्था या मूळे हिंदुच्या संबंधीत जीवनपद्धतीला उभे आडवे छेद गेले. वर्णव्यवस्थेत आणि जातीव्यस्थला दिले गेलेले अतिरिक्त महत्व आणि त्या अनुषंगाने निर्माण झालेला स्पृश्य अस्पृश्यतेचा विचार व त्याची अंमलबजावणी या कारणामुळे हिंदु जीवन पद्धतीमधील संघटन आणि एकात्मभाव लोप पावला. याचा फायदा परकीय आक्रमकांनी घेतला. विशेषत: इस्लामिक आक्रमणामधील हिंसकता आणि क्रुरता हा हिंदु तत्त्वचिंतकांसमोरील फार मोठा आव्हानात्मक प्रश्न होता. त्या आव्हानात्मक प्रश्नाच्या अनुषंगाने अनेक सुधारणावादी चळवळी येथे निर्माण झाल्या. आधुनिक काळातील स्वामी दयानंदांचा आर्यसमाज, राजाराम मोहन रॉय यांचा ब्राह्मोसमाज, म.फुले यांचा सत्यशोधक समाज, न्या.रानडे यांचा प्रार्थना समाज या जशा सुधारणावादी चळवळी आहेत तशाच त्या समाजप्रबोधन घडविणाऱ्या हिंदु समाजाला आत्मभान देणाऱ्या आणि धर्मसंबंधीचा पुनर्विचार करावयास लावणाऱ्या चळवळी आहेत.

निष्कर्ष आणि समारोप

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीच्या प्रांरभिक कालखंडापासून ते आजपावेतो भारतीय राजकारणाच्या विकासक्रमांत विकसीत होत गेलेली हिंदुत्ववादी विचारसरणी आणि तीची मांडणी सुजबध्द पद्धतीने अभ्यासल्यास आपणास अनेक वास्तवाचे स्वरूप लक्षात येते. प्रारंभी न्या. गोविंद महादेव रानडे आणि त्यांच्या समकालीनानी मांडलेला हिंदू राष्ट्रवादाचा विचार. एका व्यापक व बहुआयामी राष्ट्रीय वैचारिक बैठकीवर अधिष्ठीत होता. या पुर्वसुरीच्या वैचारिक परंपरेचा वारसा म. गांधीनी पुढे चालविला. लोकमान्य टिळकानी आणि गोखलेनी हा हिंदूराष्ट्रवादाचा वैचारिक पाया

अधिक मजबूत करण्यासाठी लखनौ करारात मुस्लीमाना त्यांच्या मागण्यानुसार झुकते माप दिले. हे वास्तव आपण नाकारू शकत नाही. हिंदू राष्ट्रवादाचा विचार परंपरेच्या विकासाबरोबर समांतर असणारी भारतीय वा हिंदू राष्ट्रवादाला छेद देणारी मुस्लीम लीगशी वैशिक विश्वराज्याची स्वप्न पाहणारी विचार परंपरा भारतात विकसीत होत होती. धर्म, जात, वंश आणि प्रदेश यांच्या आधारावर आपले स्वतंत्र हक्क, स्वातंत्र्य आणि पृथक अस्तित्व टिकविण्यासाठी जे तत्वज्ञान मांडले जाते, त्याचा प्रमुख आधार आमचा धर्म, आमचा वंश किंवा राष्ट्र हे इतर सर्वापेक्षा भिन्न आणि पृथक असून ते इतरापेक्षा श्रेष्ठ आहे या भावनेचा प्रचार आहे.

भारतात उदयास आलेला हिंदू राष्ट्रवाद म. गांधीनी १९२० नंतर वेगळ्या स्वरूपात अविष्कृत केला. हिंदू - मुस्लीम ऐक्य हे गांधीजीचे भावविश्व होते. हिंदू - मुस्लीम ऐक्यासाठी गांधीजीनी आपल्या आयुष्याच्या अंतापर्यंत सातत्याने प्रयत्न केले. १९२५ नंतर भारतीय राजकारणांत अवतरलेला हिंदू राष्ट्रवाद हा प्रामुख्याने स्वा. सावरकर प्रणीत असून त्याचे स्वरूप आक्रमक आहे. त्यांच्या हिंदुत्वाचा आणि हिंदू राष्ट्रवादाचा विचार प्रामुख्याने तत्कालीन भारतीय मुस्लीमाच्या पृथकतावादी मानसिकतेशी आणि त्यांच्या पॅनइस्लामीझमच्या संकल्पनेची संबंधीत प्रतिक्रीयावादी विचार आहे. स्वा. सावरकरांनी १९२४ साली हिंदूत्व या ग्रंथाची निर्मीती केली.

संदर्भ ग्रंथ

१	नरहर कुरुंदकर	जागर पृ. १९५
२	नरहर कुरुंदकर	जागर पृ. १९६
३	नरहर कुरुंदकर	जागर पृ. १९६
४	नरहर कुरुंदकर	जागर पृ. १६४
५	बी.आर. आंबेडकर	गणवीर, रत्नाकर- डॉ. आंबेडकर यांचे बहिष्कृत भारत या मधील लेख रत्नमित्रा, भूसावळ १९७६
६	वि.दा. सावरकर	हिंदुत्व व्ही.व्ही. केरकर १९२३ पृ. ८०,८७
७	वि.दा. सावरकर	हिंदुत्व व्ही.व्ही. केरकर १९२३ पृ. ८०,८७
८	वि.दा. सावरकर	हिंदुत्व व्ही.व्ही. केरकर १९२३ पृ. ९५
९	वि.दा. सावरकर	हिंदुत्व व्ही.व्ही. केरकर १९२३ पृ. ७०
१०	ज.द. जोगळेकर	हिंदुत्व, भारतीयत्व, नि निधर्मीशासन, राष्ट्रविचार साहित्य प्रकाशन, मुंबई १९८२